Znaki ofiary, tęsknoty i cierpliwości w cierpieniu. Biżuteria żałoby narodowej i powstania styczniowego w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

Przypadająca w 2013 roku 150. rocznica powstania styczniowego wywołała wzrost zainteresowania pamiątkami tego największego, a równocześnie najtragiczniejszego w skutkach zrywu niepodległościowego w okresie zaborów. Muzeum Historycznemu Miasta Krakowa udało się zgromadzić w swoich zbiorach bogatą kolekcję pamiątek związanych z powstaniem 1863–1864. Są to obiekty odnoszące się do okresu bezpośrednio poprzedzającego jego wybuch, jak również dotyczące przebiegu i następstw powstania.

Do najciekawszych obiektów należą: srebrny orzeł z drzewca chorągwi Mariana Langiewicza, plakieta wykonana przez Jana Antoniewicza[1], pamiętnik ze zbiorem wierszy patriotycznych z lat 1846–1863/1864, liczny zbiór fotografii stanowiących indywidualne i zbiorowe przedstawienia osób uczestniczących w działaniach powstańczych oraz zdjęcia z uroczystości z udziałem weteranów insurekcji styczniowej.

Wymienić należy również przykładowo prace malarskie takich artystów, jak: Wacław Koniuszko (1854–1900) *Pogrzeb powstańca z 1863 na Kazimierzu* (1879), Wincenty Wodzinowski (1866–1940) *Portret Stanisława Krzyżanowskiego* i *Msza weteranów w kościele Mariackim w Krakowie* (1910), Józef Męcina-Krzesz (1860–1934) *Portret Stanisława Klemensiewicza* oraz Juliusz Studnicki (1905–1978) *Portret weterana*.

Wśród pamiątek historycznych na szczególną uwagę zasługuje biżuteria patriotyczna jako najbardziej osobisty i czytelny nośnik uczuć i dążeń niepodległościowych narodu polskiego. Przyjęło się biżuterię z okresu poprzedzającego wybuch powstania 1863–1864 nazywać biżuterią żałoby narodowej, z okresu powstania – biżuterią powstania styczniowego i popowstaniową – biżuterią narodową.

Zaczątki kolekcji biżuterii patriotycznej odnoszącej się do powstania styczniowego w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa sięgają końca XIX stulecia, kiedy to nabyto pierwsze eksponaty do muzeum działającego w ramach Archiwum Aktów Dawnych. Zostały one przekazane w 1946 roku do już samodzielnie działającej placówki muzealnej. Większość eksponatów pozyskano do zbiorów w latach powojennych drogą zakupów i darów.

Wśród darów na szczególną uwagę zasługuje donacja krakowianina Stanisława Mieroszewskiego z 1969 roku, dzięki której zbiór wzbogacił się m.in. o kilka sztuk biżuterii rocznicowej powstania styczniowego.

Portret Anny Marii Treter, *malarz nieznany, ok. 1861, olej, płótno; w zbiorach MHK, nr inw. MHK-578/III*

Dla uzyskania pełnego obrazu form i kompozycji kolekcji związanej z insurekcją 1863–1864 przechowywanej w MHK konieczne byłoby nabycie egzemplarzy biżuterii z symbolem złamanego krzyża, broszy w kształcie zapinanego pasa i pierścienia z symbolem złączonych dłoni.

Żałoba narodowa i powstanie styczniowe

Lata 1861–1862 charakteryzują się wzrostem nastrojów patriotycznych, wyrażanych licznymi manifestacjami.

[1] Jan Voysym Antoniewicz, mianowany w listopadzie 1863 r. przez władze powstańcze komendantem miasta Krakowa. Tuż po wyborze aresztowany przez Austriaków i uwięziony na Wawelu.

Organizowane były one w związku z odprawianymi nabożeństwami w intencji ojczyzny, bohaterów i męczenników narodowych oraz rocznic historycznych.

Pierwsza masowa manifestacja ukazująca stosunek do zaborców miała miejsce 20 października 1860 roku w trakcie odbywającego się w Warszawie zjazdu trzech monarchów: Austrii, Prus i Rosji. Na ten czas mieszkańcy Warszawy przybrali po raz pierwszy stroje żałobne. Manifestacje, które odbyły się 25 i 27 lutego oraz 8 kwietnia 1861 roku, zostały upamiętnione biżuterią patriotyczną.

25 lutego 1861 roku, w 30. rocznicę bitwy pod Olszynką Grochowską, odprawiono nabożeństwo żałobne za poległych w bitwie. Po mszy uformował się pochód zmierzający w kierunku Starego Miasta. Na Rynku Starego Miasta doszło do konfrontacji z wojskiem. Spośród uczestników wielu aresztowano.

27 lutego 1861 roku po odprawionej mszy za Artura Zawiszę[2] i Szymona Konarskiego[3] procesja żałobna ruszyła w kierunku Starego Miasta. Interweniowało wojsko. Pięciu z manifestujących zostało zabitych[4], a krzyż niesiony na czele pochodu „zbezczeszczony".

8 kwietnia 1861 roku po uroczystym pogrzebie sybiraka Ksawerego Stobnickiego[5] zorganizowano demonstrację przeciw rozwiązaniu przez Aleksandra Wielopolskiego[6] Towarzystwa Rolniczego i ustawie zakazującej zbiegowisk. Wojsko rosyjskie ostrzelało bezbronny tłum, zabijając kilkudziesięciu manifestujących.

Krwawo tłumione demonstracje, liczne aresztowania i zsyłki sprawiły, że 3 marca 1861 roku została ogłoszona powszechna żałoba. Mikołaj Wasyliewicz Berg[7] odnotował: „Po mieście rozszedł się okólnik ks. arcybiskupa Fijałkowskiego[8] polecający mieszkańcom Polski przywdzianie żałoby narodowej na czas nieokreślony. Kobietom dozwolono jedynie w dzień ślubu przywdziać strój biały"[9]. Kobiety przybrały suknie żałobne ozdobione wyłącznie czarną biżuterią. Żałoba obowiązywała również mężczyzn. Przy kołnierzykach nosili oznaki żałoby, pierścienie, spinki do koszul i klamry do pasków ozdobione były godłami Polski i Litwy lub symbolami wiary, miłości i nadziei. Noszenie stroju polskiego: sukman, czamar i rogatywek, było wyrazem odwagi[10].

Historyk tamtych czasów, Walery Przyborowski[11], pisał: „Po sklepach i składach sprzedawano pasy z klamrami blaszanymi, na których odciśnięte było wyobrażenie krzyża złamanego, korony cierniowej i palmy męczeńskiej; kobiety nosiły broszki, szpilki i medaliony, przeważnie z lawy wyrabiane z takimi emblematami, bransoletki w formie kajdan, pierścionki z Orłami polskimi i Pogonią litewską (…). Za noszenie cylindra przez panów i nie zachowanie żałoby można było się narazić na obelgi"[12].

Wzrost zapotrzebowania na biżuterię patriotyczną uruchomił jej lawinową produkcję. Wytwarzano ją w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Lwowie, a także poza granicami kraju – w Wiedniu, Berlinie i Paryżu. Z zagranicy sprowadzane były też gotowe wyroby, na których w rodzimych warsztatach nanoszono dekorację o charakterze patriotycznym.

Produkcja biżuterii patriotycznej odbywała się zarówno w pracowniach znakomitych jubilerów, jak i w małych warsztatach brązowniczych, stąd jej zróżnicowanie pod względem jakości i poziomu wykonania. Tworzona była anonimowo w obawie przed represjami ze strony zaborców, konfiskatą majątku, a nawet zsyłką na Sybir. Anonimowość autorów i konspiracyjna produkcja biżuterii utrudnia jej precyzyjne datowanie. Dlatego też jest ono często intuicyjne. Podobnych trudności nastręcza wykorzystywanie tych samych emblematów, symboli i dewiz w czasach późniejszych, głównie w rocznicowej biżuterii patriotycznej. Pomocne stają się tu pochodzące z epoki źródła archiwalne: pamiętniki, artykuły prasowe oraz ikonografia, głównie stara fotografia. Czas powstania obiektów pomaga również wyznaczyć materiał, z jakiego został wykonany. W latach 1861–1862 do produkcji biżuterii używano tanich materiałów: żelaza, mosiądzu, drewna, rogu, ebonitu, gagatu. Do rzadkości należały egzemplarze wykonane w srebrze z zastosowaniem emalii.

[2] Artur Zawisza (1808–1833), działacz niepodległościowy, uczestnik powstania 1830–1831, stracony za udział w wyprawie partyzanckiej z Galicji do Królestwa Polskiego.

[3] Szymon Konarski (1806–1839), uczestnik powstania listopadowego, stracony za działalność niepodległościową w Wilnie.

[4] W czasie manifestacji polegli: Filip Adamkiewicz, czeladnik krawiecki; Michał Arcichiewicz, uczeń gimnazjum realnego; Karol Brendel, robotnik; Marceli Karczewski, ziemianin; Zdzisław Rutkowski, ziemianin. Poległych pochowano w mogile zbiorowej na cmentarzu Powązkowskim 2 marca 1861 r. Na pogrzeb przybyły liczne delegacje z Krakowskiego i Poznańskiego. Pogrzeb zakończył się manifestacją patriotyczną.

[5] Ksawery Stobnicki (1821–1861), uczestnik spisku ks. Piotra Ściegiennego w latach 1842–1844, sybirak.

[6] Aleksander Wielopolski (1803–1877), polityk konserwatywny, przeciwnik ideologii powstańczej. Od czerwca 1862 r. naczelnik rządu cywilnego w Królestwie Polskim, inicjator branki.

[7] Mikołaj Berg (1823–1884), rosyjski poeta, pisarz, dziennikarz, tłumacz i historyk. Autor *Zapisków o polskich spiskach i powstaniach*. Cz. 1–10. Warszawa 1906 oraz *Zapisków o powstaniu polskiem 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracyi do 1856 r.* T. 1–3. T. 1. Kraków 1898, s. 179.

[8] Antoni Fijałkowski (1778–1861), teolog, działacz polityczny. W latach 1857–1861 pełnił funkcję arcybiskupa metropolity warszawskiego. Jego pogrzeb w październiku 1861 r. był manifestacją polityczną.

[9] Berg M.: *Zapiski o powstaniu polskiem*… T. 1, s. 179.

[10] Zakaz noszenia stroju polskiego wprowadził namiestnik Królestwa Polskiego Nikołaj Suchozanet po incydencie, jaki miał miejsce w związku z mszą żałobną w intencji Joachima Lelewela w kościele Świętego Krzyża w Warszawie 10 czerwca 1861 r. Na uroczystość przybył obywatel z Płocka Garliński w kontuszu, żupanie i konfederatce, wzbudzając swoim ubiorem powszechny aplauz. Po tym incydencie ożyła tradycja noszenia stroju i nakryć głowy „kroju polskiego".

[11] Walery Przyborowski pseud. Zygmunt Lucjan Sulima (1845–1913), pisarz, uczestnik powstania styczniowego. Autor prac historycznych dotyczących powstania styczniowego i powieści historyczno-przygodowych dla młodzieży.

[12] Przyborowski W.: *Historya dwóch lat 1861–1862. Cz. 1. Rok 1861. T. 2. Styczeń– maj*. Kraków 1893, s. 16, 17; *Cz. 2. Rok 1862. T. 5. Lipiec – grudzień*. Kraków 1896.

Biżuterię z okresu żałoby narodowej dekorowały emblematy narodowe, uzupełniane symbolami religijnymi wyrażającymi, najogólniej, idee wierności Bogu i ojczyźnie. Najczęściej przedstawiany był Orzeł polski. Występował sam lub w nawiązaniu do powstania listopadowego na tarczy dwupolowej z litewską Pogonią.

Emblematem najbardziej kojarzonym z okresem żałoby narodowej jest graficzne przedstawienie teologicznych cnót: wiary, nadziei i miłości, wyrażające wierność Bogu i jednocześnie symbolizujące znaki cierpienia, wiary i nadziei w „zmartwychwstanie Polski". Użycie tej symboliki religijnej można potraktować jako rodzaj walki z zaborcą. Zastąpiła ona emblematy narodowe, za które groziły surowe kary, równocześnie uzyskując oczekiwany oddźwięk.

Na krzyżach upamiętniających manifestacje z lutego i kwietnia 1861 roku umieszczano daty dzienne tych tragicznych wydarzeń z napisami: PAMIĄTKA oraz WARSZAWA. Na krzyżach, broszkach i medalikach umieszczano pięć krzyży lub gwiazd dla zachowania pamięci o poległych w czasie demonstracji 27 lutego 1861 roku. Znanych jest kilka przykładów biżuterii z wizerunkiem połamanego krzyża[13].

Przedstawienia na biżuterii uzupełniały symbole męczeństwa: palmy i korony cierniowe oraz niewoli: kajdany, łańcuchy. Emblematom i symbolom towarzyszyły dewizy, najczęściej występujące to: *Boże zbaw Polskę*, *W jedności siła*, *Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie*, *Pod Twoją obronę uciekamy się*.

Okres żałoby narodowej upowszechnił nowy typ pierścienia, którego szynę stanowiły dwa podwójnie splecione druty symbolizujące więzy niewoli, w miejscu oczka osadzona była kompozycja składająca się na ogół z trzech elementów w różnym zestawieniu: Orzeł polski, krzyż, kotwica, kłódka, kajdany, gorejące serce. Grażyna Kieniewiczowa ten typ pierścieni datuje na koniec 1861 roku ze względu na zastosowane symbole zawierające „akcenty optymistyczne"[14].

Z chwilą wybuchu powstania w biżuterii patriotycznej pojawiły się nowe emblematy, została wzbogacona jej kolorystyka i symbolika.

W związku z przejęciem przez rząd powstańczy herbu trójpolowego, obok polskiego Orła i litewskiej Pogoni na broszach, pierścieniach i bransoletkach pojawiał się patron Rusi, Archanioł Michał[15]. Ten typ biżuterii upowszechniał się stopniowo, zyskując popularność dopiero w okresie biżuterii narodowej.

Podobną ideę wyrażającą jedność dążeń do odzyskanie niepodległości symbolizowały umieszczane na pierścieniach dłonie w uścisku. Natomiast na broszkach umieszczano elementy odnoszące się do trwającej walki: kosy, proporce, lufy armatnie i szable, tworząc tło dla emblematów narodowych.

W tym też czasie popularne stały się klamry do pasa, zaliczane do biżuterii patriotycznej ze względu na bogate zdobienia emblematami narodowymi. Noszone były zarówno przez powstańców, jak i osoby cywilne.

Według Kieniewiczowej pod koniec 1863 roku pojawił się kompozycyjnie nowy wzór broszki w kształcie spiętego pasa, pośrodku którego nakładano Orła lub trójpolową tarczę.

Biżuteria żałoby narodowej i powstania styczniowego

1.

Krzyżyk – pamiątka manifestacji warszawskich 1861 roku w etui

Krzyżyk z napisem na ramieniu pionowym: 25 /27 / LUT / 8 KWIET. 1861, na poziomym: PAMIĄTKA. Na stronie odwrotnej: na przecięciu ramion gałązka palmowa i korona cierniowa oraz napis: WARSZAWA.

Krzyżyk z uszkiem i kółeczkiem.

Żelazo czernione, bity.

Wymiary: 8,2 na 4,1 cm.

Krzyżyk umieszczony w prostokątnym etui koloru czarnego, z wieczkiem na podwójnym, mosiężnym zawiasie, zamykanym na zatrzask. Na stronie wierzchniej wieczka odciśnięta jest trójpolowa tarcza z godłami Polski, Litwy i Rusi, zwieńczona koroną na tle krzyżujących się sztandarów i kos. Nad tarczą napis: BOŻE ZBAW POLSKĘ.

Na spodzie etui, od zewnątrz, naklejona kartka z odręcznym napisem: „Tę pamiątkę narodową otrzymałem w prezencie od

[13] W późniejszym okresie wizerunek złamanego krzyża w biżuterii patriotycznej już się nie pojawiał.

[14] Kieniewiczowa G.: *Pamiątki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*. Warszawa 1988, s. 68. W części katalogowej artykułu cyt. Kieniewiczowa.

[15] Herb trójpolowy został ustanowiony 18 stycznia 1863 r. jako godło przyszłego Rządu Narodowego. W maju stał się obowiązujący.

spadkobierców śp. A. Baranieckiego[16] w Krakowie w r. 1892 wówczas jako kandydat notaryalny", dalej wzdłuż boków: „Dar od Wł. Fordeya dla WPani Olgi Haller Dnia 21.I. 1932". U góry pieczęć owalna notariusza Leopolda Wiśniewskiego.

Nr inw. MHK-1970/III.

Dar Karola Hallera, syna Olgi z Tretterów Henrykowej Hallerowej, 1967.

Lit.: Kieniewiczowa, poz. 75[17]; por. karta inw. MHK-1970/III, oprac. Maria Zientara.

2.

Krzyżyk – pamiątka manifestacji warszawskich 1861 roku i medalik z okresu żałoby narodowej 1861–1862

Krzyżyk z napisem na ramieniu pionowym: 25 /27 / LUT / 8 KWIET. 1861, na poziomym: PAMIĄTKA. Na stronie odwrotnej: na przecięciu ramion gałązka palmowa i korona cierniowa oraz napis: WARSZAWA.

Krzyżyk z uszkiem i kółeczkiem.

Żelazo czernione, bity.

Wymiary: 4,3 na 2,3 cm.

Obok krzyżyka przywieszony jest medalik owalny, dwustronny, z wizerunkiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem. W otoku napis: S. MARYA CZĘSTOCHO:, u dołu: I R P (?).

Na stronie odwrotnej centralnie przedstawiony wizerunek Chrystusa Ukrzyżowanego, u nasady krzyża skrzyżowana kotwica i serce gorejące. Poniżej tekst: S. BOŻE ZMIŁUJ SIĘ NAD NAMI.

Medalik z uszkiem i kółeczkiem.

Mosiądz.

Wymiary: 1,8 na 1,2 cm.

Krzyżyk i medalik zawieszony na jedwabnej wstążce koloru brązowego.

Nr inw. MHK-2409/III.

Dar Antoniny Wilkickiej, 1972.

[16] Adrian Baraniecki (1828–1891), lekarz, organizator Kursu dla Kobiet, inicjator Muzeum Techniczno-Przemysłowego. W czasie powstania styczniowego członek organizacji „białych" na Podolu.

[17] W katalogu Grażyny Kieniewiczowej podana jest pełna bibliografia dotycząca wymienionych obiektów.

Lit.: Kieniewiczowa, poz. 76; por. karta inw. MHK-2409/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska i Maria Zientara.

3.

Krzyżyk – pamiątki manifestacji warszawskich 1861 roku i bransoletka żałobna

Krzyżyk identyczny jak pozycja 2, najprawdopodobniej bity z tej samej sztancy.

Do krzyżyka dołączony łańcuszek składający się z sześciu płaskich ogniw w porządku na przemian ogniwo okrągłe i dwa owalne.

Krzyżyk: żelazo czernione, bity.

Wymiary: 4,3 na 2,2 cm.

Łańcuszek: ebonit, długość 5 cm.

Nr inw. MHK-1961/III.

Zakup od Eweliny Kapki, 1968.

Lit.: por. karta inw. MHK-1961/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska i Maria Zientara.

4.

Medalik ku czci poległych 27 lutego 1861 roku

Medalik owalny dwustronny z wizerunkiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem. U góry otokowo napis: POD TWOJE OBRONE UCIEKAMY SIĘ. Na stronie odwrotnej pośrodku krzyż wewnątrz korony cierniowej, ujętej dołem dwiema skrzyżowanymi gałązkami palmowymi, poniżej ustawionych w szeregu (środkowy wyższy) symbolizujących Pięciu Poległych. W otoku napis wchodzący ostatnim wyrazem w pole środkowe medalika: PAMIĄT: POLEGŁYM D. 27. LUTE: 1861 R. – W / WARSZAWIE.

Medalik z uszkiem.

Srebro czernione.

Wymiary: 1,8 na 1,5 cm.

Nr inw. MHK-705/III.

Dar Michaliny Grekowicz-Hausnerowej, 1960.

Lit.: por. karta inw. MHK-705/III, oprac. Maria Zientara.

5.

Krzyżyk z okresu żałoby narodowej 1861–1862

Krzyżyk o gładko toczonych ramionach zakończonych srebrnymi okuciami. Na krzyżyku figurka Chrystusa Ukrzyżowanego. Nad nim tabliczka z napisem: I N / R I. Krzyżyk zawieszony na rypsowej tasiemce koloru czarnego z białymi brzegami.

Krzyżyk z uszkiem i kółeczkiem .

Drewno hebanowe, politurowane, srebro.

Wymiary krzyżyka: 6,7 na 4,2 cm.

Nr inw. MHK-1962/III.

Zakup od Eweliny Kapki, 1968.

Lit.: por. karta inw. MHK-1962/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

6.

Pierścionek – pamiątka manifestacji warszawskiej 1861, około 1862 lub po 1864 roku

Pierścień rozszerzający się ku środkowi. Na szynie od strony zewnętrznej pośrodku stylizowany wizerunek Orła polskiego. Po obu stronach Orła napis: ZA POLEGŁYCH NIE- / WINNIE W WARSZAWIE.

Biały metal, lakierowany na granatowo.

Średnica: 2 cm.

Nr inw. MHK-621/III.

Dar Heleny Ocetkiewicz, 1902[18].

Lit.: por. karta inw. MHK-621/III, oprac. Jadwiga Klepacka, Maria Zientara.

Pierścionek mógł równie dobrze powstać około 1862, jak i po 1864 roku. Użycie koloru granatowego może wiązać się z zakazem używania czarnej biżuterii w latach 1861–1862, a również z prowadzonymi restrykcjami po upadku powstania.

7.

Bransoletka żałobna, około 1863 roku

Bransoletka w kształcie kajdan, złożona z dziewięciu owalnych, płaskich ogniw. Do przedostatniego ogniwa przywieszona jest stylizowana kłódka.

[18] Pierścionek został ofiarowany Muzeum Historycznemu Miasta Krakowa działającemu w ramach Archiwum Aktów Dawnych.

Ebonit.
Długość 20 cm; wymiary kłódki: 4 na 3 cm.
Nr inw. MHK-2030/III.
Zakup od Jerzego Bromka, 1968.
Lit.: Kieniewiczowa, poz.105; por. karta inw. MHK--2030/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

8.
Korale żałobne, około 1863 roku

Korale w kształcie łańcucha składającego się z 113 owalnych, płaskich ogniw.
Gagat.
Długość: 135 cm.
Nr inw. MHK-625/III.
Dar Walerii Łozińskiej, 1959.
Lit.: por. karta inw. MHK-625/III, oprac. Celina Bąk--Koczarska i Maria Zientara.

9.
Pierścionek, około 1862 roku

Szyna pierścionka wykonana z dwóch skręconych drutów imitujących sznur symbolizujący więzy niewoli. W miejscu oczka poprzecznie umieszczona kompozycja składająca się z kotwicy i krzyża oraz luźno doczepionej kłódeczki. Na kotwicy ślady lutowania w miejscu, gdzie przytwierdzony był orzełek.
Srebro, kotwica, krzyż i kłódeczka złocone.
Średnica: 2,2 cm.
Nr inw. MHK-3768/III.
Zakup od Marii Czarneckiej, 1982.
Lit.: Kieniewiczowa, poz. 136; por. karta inw. MHK--3768/III, oprac. Janusz Tadeusz Nowak, Jacek Salwiński.
W zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie znajduje się bransoletka o takim samym wzorze jak pierścionek. Wykonana została z okazji 60. rocznicy powstania listopadowego. Na kłódeczce napis: 1831 / ROCZNICA / 1891[19].

10.
Klamra do pasa, około 1863 roku

Klamra do pasa owalna z wyodrębnionym otokiem. W ośmiobocznym polu środkowym, wyznaczonym guzami nałożona dwupolowa tarcza herbowa z godłem Polski i Litwy. Tarcza zwieńczona koroną.
Na stronie odwrotnej, po obu stronach klamry zaczepy.
Metal.
Wymiary: 10,2 na 8,5 cm.
Nr inw. MHK-455/III.
Dar Marii Estreicher, 1936[20].
Lit.: por. karta inw. MHK-455/III, oprac. Jadwiga Klepacka.
Według relacji Marii Estreicher, klamra należała do majstra szewskiego Maksymiliana Sosińskiego.

[19] *Polska biżuteria patriotyczna. Katalog wystawy. Muzeum Niepodległości w Warszawie, maj – sierpień 2011/ Polish patriotic jewelry: exhibition catalogue: Museum of Independence in Warsaw, May – August 2011*. Oprac., teksty, wybór il. K. Duda, P. Bezak. Warszawa 2011, s. 20.
[20] Klamra została ofiarowana Muzeum Historycznemu Miasta Krakowa działającemu w ramach Archiwum Aktów Dawnych.

Helena Modrzejewska jako Aniela w Ślubach panieńskich *Aleksandra Fredry, Teatr Krakowski, 21 listopada 1865 r., zakład fotograficzny Jana Mieczkowskiego, Warszawa; w zbiorach MHK, nr inw. MHK-Fs11/VI*

Biżuteria narodowa

Po upadku powstania rozpoczęły się drastyczne represje ze strony władz zaborczych, liczne aresztowania, zsyłki i konfiskaty majątków. Najbardziej spektakularne wydarzenie miało miejsce 5 sierpnia 1864 roku. W tym dniu na stokach Cytadeli warszawskiej powieszono pięciu członków Rządu Narodowego: Romualda Traugutta, Romana Żulińskiego, Józefa Toczyskiego, Rafała Krajewskiego i Jana Jeziorańskiego. Wydarzenie to przywołało pamięć o pięciu poległych w czasie manifestacji 1861 roku.

15 października 1863 roku władze rosyjskie wprowadziły nowy zakaz noszenia strojów żałobnych i biżuterii z emblematami narodowymi, nazywając ją odznakami buntowniczymi. Kilka dni później, 29 października, rząd powstańczy nakazał zakończyć noszenie żałoby narodowej, aby nie narażać się na grożące sankcje.

Wydarzenia te nie zahamowały demonstrowania uczuć narodowych. Przykładem może być wystąpienie Heleny Modrzejewskiej w bransolecie w kształcie łańcucha w listopadzie 1865 roku w spektaklu *Śluby panieńskie* Aleksandra Fredry. „Na warszawską scenę weszła z kajdanową bransoletą na prawym przedramieniu, autentyczną bransoletą, jakie dumnie nosiły Polki w miesiącach przed powstaniem styczniowym i po klęsce powstania”[21]. Na pamiątkę tego wydarzenia Modrzejewska sfotografowała się w sukni Anieli z tą „buntowniczą ozdobą”.

Produkcja biżuterii patriotycznej w pierwszych dwóch latach po upadku powstania zamarła. Nie oznacza to jej całkowitego zaniku. Powstawała w warunkach konspiracyjnych na indywidualne zamówienie, wykorzystując głównie symbolikę Orła umieszczanego na czarnym tle. Brosze, bransoletki i pierścienie wykonywane były na ogół ze srebra pokrytego czarną emalią.

Sytuacja zmieniła się w 1866 roku, z chwilą wprowadzenia w zaborze rosyjskim amnestii za noszenie żałoby oraz nadaniu Galicji autonomii. Galicja stała się głównym ośrodkiem polskiego życia narodowego dla społeczeństwa polskiego funkcjonującego pod zaborami i przebywającego poza jego granicami. Przyznane wówczas prawa, m.in. do w miarę swobodnych zgromadzeń, pozwoliły na organizowanie w Krakowie licznych obchodów narodowych: rocznic historycznych, jubileuszów i uroczystych pogrzebów. Miały one charakter manifestacji patriotycznych o zasięgu ogólnopolskim. Wraz z organizacją uroczystości wzrosło zapotrzebowanie na okolicznościową biżuterię patriotyczną, upamiętniającą zarówno rocznicę, jak i wydarzenia.

W wytwarzanej biżuterii, szczególnie rocznicowej, występowały symbole, emblematy na i hasła znane z poprzednich zrywów narodowych[22].

O skali produkcji i stosowanych do wyrobu biżuterii emblematów i symboli może zaświadczyć interesujący zbiór, liczący około 40 sztanc złotniczych ze zbiorów Muzeum Złotnictwa w Kazimierzu Dolnym. Pochodzą one z krakowskiego zakładu złotniczo-jubilerskiego Wacława Głowackiego[23] (rok założenia 1858).Wśród sztanc, z których była bita biżuteria patriotyczna, znajdują się wizerunki Orłów, w różnorodnym kształcie tarcz dwupolowych i trójpolowych, koron cierniowych i wizerunków bohaterów[24].

W ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia nowością w biżuterii narodowej było użycie czerwonego korala. Stał się on naturalnym tłem dla Orła białego bitego w srebrze. Natomiast pod koniec XIX wieku powstała nowa kompozycja breloków do dewizek zegarka z bogactwem emblematów narodowych, wizerunkami bohaterów i akcesoriami walki.

Najogólniej można określić, że biżuteria narodowa powstająca w latach 1866–1918, podobnie jak w literaturze i sztukach plastycznych, powstała ku pokrzepieniu serc.

[21] Szczublewski J. *Modrzejewska. Życie w odsłonach*. Warszawa 2009, s. 80.

[22] Ze względu na różnorodność uroczystości i noszonej wtedy biżuterii, jak również z powodu odwołania do emblematów, symboli i dewiz używanych w okresie, którego dotyczyła rocznica, najsłuszniej nazywać ją biżuterią narodową.

[23] Wacław Głowacki (1828–1914), krakowski złotnik, rytownik i wydawca medali upamiętniających ważne rocznice lub wydarzenia współczesne.

[24] Zinkiewicz-Ryndziewicz A.: *Biżuteria patriotyczna. Wystawa polskiej biżuterii patriotycznej i sztanc z których była bita*. Kazimierz Dolny [2007]. Katalog wystawy w Muzeum Sztuki Złotniczej, oddziale Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, Dzwonnica, 19 sierpnia – 2 grudnia 2007 r.

Ciągła i bolesna pamięć o klęsce powstania styczniowego, wzmacniana negatywnymi ocenami co do zasadności tego zrywu narodowego, została złagodzona m.in. dzięki publikacji Agatona Gillera[25], który bronił powstania, widząc w nim podstawy przetrwania narodu[26].

Biżuteria produkowana z okazji kolejnych rocznic wybuchu powstania styczniowego przestała mieć charakter żałobny. W kolorystyce górowały kolory heraldyczne Polski, Litwy i Rusi, kompozycje uzupełniały daty i dewizy.

Biżuteria upamiętniająca rocznice powstania styczniowego

11.
Medalik, po 1863 roku

Medalik z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej z Dzieciątkiem. Otokowo napis: MATKA BOSKA KRÓLOWA POLSKA. Na stronie odwrotnej trójpolowa tarcza herbowa z godłem Polski, Litwy i Rusi. U góry korona, u dołu na banderoli napis: BOŻE ZBAW POLSKĘ.

Medalik z uszkiem i kółeczkiem.

Srebro, bity.

Średnica: 1,3 cm.

Nr inw. MHK-3594/II-N.

Zakup od Leszka Kałkowskiego, 2006.

Lit: Radwan D.: *Kolekcja Kałkowskich. Medaliony, plakiety, medale*. Katalog Zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Nr 2. Red. A. Biedrzycka. Kraków 2008, poz. 425; por. karta inw. MHK-3594/II-N, oprac. Danuta Radwan.

12.
Broszka, około 1870 roku

Broszka w formie flagi, górna część pokryta czerwoną emalią, na całości wypukle data: 1863/4. U góry przytwierdzony orzełek. Na stronie odwrotnej zapinka ze znakiem próby srebra stosowanej w latach 1866–1872, głowa psa i cyfra: 4, oraz symbol urzędu probierczego w Krakowie – litera E.

Kraków.

Srebro, emalia, bita.

Wymiary: 1,5 na 4,3 cm.

Nr inw. MHK-735/III.

Przekaz Archiwum Aktów Dawnych, 1952.

Lit.: por. karta inw. MHK-735/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

13.
Medalik rocznicowy, 1914
Medalik dwustronny.

Awers: tarcza trójpolowa herbem Polski, Litwy i Rusi zwieńczona koroną. Pośrodku tarczy w owalu wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej. W otoku napis: PÓŁWIEKOWA ROCZNICA POWSTANIA STYCZ.

[25] Agaton Giller (1831–1887), dziennikarz, konspirator, członek Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym.

[26] Kantor R.: Kraków wielka scena narodowa teatru. W: *Klejnoty i sekrety Krakowa. Teksty z antropologii miasta*. Red R. Godula. Kraków 1994, s. 37.

Pod tarczą znak imienny autora: EU.

Rewers: napis w czterech wierszach: CZEŚĆ POLEGŁYM I STRACONYM 1863/4, ujęty koroną cierniową. Po lewej w splocie cierni powtórzony znak imienny autora: E.U.

Medalik z uszkiem.

Brąz bity.

Średnica: 2,3 cm.

Nr inw. MHK-1530/II-N.

Medalik wykonał Eugeniusz Unger[27]. Został wydany z okazji 50. rocznicy wybuchu powstania 1863–1864 nakładem Wihelma Bersteina w Warszawie, w dwóch odmianach.

Dar Stanisława Mieroszewskiego, 1969.

Lit.: Dubrowska, poz. 26[28]; por. karta inw. MHK-1530/II-N, oprac. Jadwiga Klepacka i Elżbieta Błażewska.

14.

Odznaka rocznicowa, 1916

Odznaka w kształcie pasa z klamrą pośrodku z wizerunkiem Orła Orła bez korony, po bokach daty: 1863–1916.

Na stronie odwrotnej agrafka.

Blaszka z brązu, tłoczona.

Wymiary: 1,3 na 3,7 cm.

Nr inw. MHK-2199/III.

Odznakę wykonała pracownia brązownicza Eugeniusza Ungera we Lwowie dla uczczenia 53. rocznicy wybuchu powstania styczniowego. Wykonana została według projektu pracowników Archiwum Miejskiego we Lwowie, wydana nakładem Lwowskiej Delegacji Naczelnego Komitetu Narodowego i Towarzystwa Uczestników Powstania z r. 1863.

Dar Stanisława Mieroszewskiego, 1969.

Lit.: Dubrowska, poz. 173; por. karta inw. MHK-2199/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

15.

Żeton rocznicowy, 1916

Żeton na szpilce w kształcie trójkątnej tarczy z Orłem pośrodku. U góry daty: 1863 1916, u dołu: 22/I. Po obu bokach Orła: ZIEMIA / KIELECKA.

Z tyłu pionowa szpilka.

Żeton z uszkiem i kółeczkiem.

Blaszka metalowa, tłoczona.

Wymiary: 3,5 na 2,7 cm.

Nr inw. MHK-734/III.

Przekaz od Archiwum Aktów Dawnych, 1952.

[27] Eugeniusz Marian Unger, rytownik, właściciel zakładu grawerskiego we Lwowie.

[28] W katalogu Małgorzaty Dubrowskiej podana jest pełna bibliografia dotycząca danych obiektów, zob. Dubrowska M: *Pamiątki I wojny światowej w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy. Zbiór Krzysztofa Klingera*. Warszawa 1994. Dalej w tekście cyt. Dubrowska.

Lit.: por. karta inw. MHK-734/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

16.
Odznaka rocznicowa, 1916

Odznaka w kształcie tarczy, której zwieńczenie stanowi Orzeł. Na tarczy u dołu daty: 1863–1916 / 22–I.
Blaszka brązowa, tłoczona.
Wymiary: 3 na 2,9 cm.
Nr inw. MHK-2197/III.
Odznaka wydana z okazji 53. rocznicy wybuchu powstania styczniowego.
Dar Stanisława Mieroszewskiego, 1969.
Lit.: por. karta inw. MHK-2197/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

17.
Odznaka rocznicowa, 1917

Odznaka okrągła z zapinką, o guzełkowatym rancie, wypełniona czarną emalią. Po środku Orzełek i tarcza z napisem: 22 / 1863–1917 / STYCZNIA. W otoku od góry promienie słoneczne, u dołu gałązki wawrzynu.
Srebro, emalia.
Średnica: 2,7 cm.
Nr inw. MHK-2179/III.
Odznakę wykonał według własnego projektu Henryk Waldyn[29]. Została wydana staraniem Ligi Kobiet NKN w Krakowie dla uczczenia 54. rocznicy wybuchu powstania styczniowego. Znane też są odmiany wykonane w czerwonej emalii lub bez emalii.
Dar Stanisława Mieroszewskiego, 1969.
Lit.: Dubrowska poz. 286; por. karta inw. MHK-2179/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

18.
Odznaka rocznicowa, 1917

Opis jak wyżej, wersja bez emalii.
Na stronie odwrotnej szpilka.
Blaszka metalowa, sztancowana i tłoczona.
Średnica: 2,7 cm.
Nr inw. MHK-4179/III.
Zakup od Romana Medwicza, 1986.
Lit.: Dubrowska, poz. 287; por. karta inw. MHK-4179/III, oprac. Janusz Tadeusz Nowak.

19.
Odznaka Stowarzyszenia Weteranów
Odznaka ażurowa, pośrodku tarcza dwupolowa barwy czerwonej z herbami Polski i Litwy zwieńczona koroną na tle panoplii. Poniżej pokryta czarną emalią banderola z napisem: St. 1863/4 W.
Poniżej fragment łańcucha zawieszonego na wystających końcach proporców.

[29] Henryk Waldyn, grawer, cyzeler w Krakowie.

Metal, emalia, bita.
Wymiary: 2,6 na 2,4 cm[30].
Nr inw. MHK-2188/III.
Dar Stanisława Mieroszewskiego, 1969.
Lit.: por. karta inw. MHK-2188/III, oprac. Celina Bąk-Koczarska.

Biżuteria z godłem powstania styczniowego

20.
Broszka, około 1870 roku

Na tle skrzyżowanych proporców, włóczni i kos nałożona trójpolowa tarcza herbowa z godłami Polski, Litwy i Rusi zwieńczona koroną. Poniżej banderola z rytym napisem: BOŻE ZBAW POLSKĘ. Na szpilce od zapięcia znak probierni krakowskiej, litera E, w prostokącie ze ściętymi rogami. Znak ten stosowany był w Krakowie w latach 1866–1872.
Srebro, złocenie, emalia.
Wymiary: 2,8 na 5 cm.
Nr inw. MHK-2554/III.
Dar Janiny i Jerzego Korotów.
Lit.: por. karta inw. MHK-2554/III, oprac. Jerzy Florczyk.

21.
Para spinek do mankietów, 4. ćwierć XIX wieku

Spinki w kształcie kartusza zwieńczonego koroną. Tarcza trójpolowa, emaliowana, ze stylizowanymi godłami Polski (na tle czerwonym), Litwy (na niebieskim) i Rusi (na białym). Od spodu ruchome łapki do zapinania.
Mosiądz, emalia.
Wymiary: 2 na 1,8 cm.
Nr inw. MHK- 2719/III.
Dar Jadwigi Kwaśniewskiej, 1978.

22.
Broszka, 4. ćwierć XIX wieku
Broszka w kształcie rombu z ażurową ramką z ornamentem perełkowym. Pośrodku nałożona trójpolowa tarcza ze stylizowanymi z herbami Polski (na tle czerwonym), Litwy (niebieskim) i Rusi (białym).Tarczę wieńczy korona, zdobiona czerwoną i niebieską emalią.
Od strony odwrotnej agrafka.

[30] W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie znajduje się pięć odznak Stowarzyszenia Weteranów 1863–1864. Odznaka przyznana Franciszkowi Kasperowiczowi w 1916 r. (nr inw. MWP 51149) w odróżnieniu od pozostałych posiada tłoczoną, pełną koronę i łańcuch. Na odznace przyznanej Stanisławowi Szykowi, na nakrętce od gwintu, umieszczona jest informacja o warszawskim zakładzie grawerskim, w którym została wykonana: „Bronisław Szulecki Krakowskie Przedmieście 21" (nr inw. MWP 4179). Odznaka ta posiada już ażurową koronę i łańcuch, podobnie jak odznaka przyznana Andrzejowi Jakóbkiewiczowi (1843–1924) ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy (nr inw. 15987). Można, więc przypuszczać, że odznaki wykonywane były przez różne zakłady grawerskie. Odznakę Towarzystwa Weteranów 1863–1864, zgodnie z ustawą sejmową z 22 sierpnia 1919 r., otrzymywali uczestnicy insurekcji styczniowej wraz z nadaniem stopnia oficerskiego i przyznaniem renty. Informacje dotyczące odznak uzyskane od opiekunów zbiorów: Ewy Wartalskiej z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i Małgorzaty Dubrowskiej z Muzeum Historycznego m. st. Warszawy.

Mosiądz, emalia, bita.
Wymiary: 2,5 na 2,5 cm.
Nr inw. MHK-4710/III.
Dar Elżbiety Adamek-Wojtały, 1992.
Lit.: por. karta inw. MHK-4710/III, oprac. Maria Zientara.

Fotografie: A. Janikowski, T. Kalarus – 1, 2–7, 9–16, 18–24, 26–31; J. Korzeniowski – 8, 17, 25

The Tokens of Sacrifice, Longing, and Patience in Suffering. The Jewellery from the Period of National Mourning and the January Uprising in the Collection of the Historical Museum of the City of Kraków

The 150th anniversary of the January Uprising, which falls in 2013, has encouraged interest in the mementoes of that most fateful and disastrous of all bids for independence in partitioned Poland. The Historical Museum of the City of Kraków has gathered an ample collection of keepsakes connected with the insurrection of 1863–1864. These items refer to the period that directly preceded the outbreak of the uprising as well as to the events that took place during and in the aftermath of the insurgence.

Particularly noteworthy of these items are the pieces of patriotic jewellery, the most personal and meaningful carriers of the Polish nation's feelings and aspirations to independence. It has become customary to use a special nomenclature when discussing the jewellery in question; the term "national mourning jewellery" has been applied in reference to the jewellery from the period preceding the outbreak of the uprising of 1863–1864, "January Uprising jewellery" when speaking about the jewellery from the time of the uprising, and "national jewellery" in reference to the jewellery from the period following the uprising.

The period from 1861 to 1862 saw an upsurge of patriotic feeling, manifested during numerous rallies held in connection with Masses for the homeland, the national heroes and martyrs, and the anniversaries of historic events.

The demonstrations of 25 and 27 February and 8 April 1861 were commemorated by means of patriotic jewellery. Bloodily suppressed rallies, extensive arrests and deportations resulted in the pronouncement of general mourning as of 3 March 1861.

The growing demand for patriotic jewellery triggered its snowballing production. The jewellery was manufactured in Warsaw, Kraków, Poznań, Lwów, as well as beyond the boundaries of partitioned Poland, in Vienna, Berlin and Paris. Ready-made products were also imported from abroad and adorned with patriotic decorations in Polish shops. The pieces of national mourning jewellery bore national emblems supplemented with religious symbols which basically conveyed the idea of devotion to God and the homeland. Most of them featured the Polish Eagle, either alone or in combination with the Lithuanian Pursuer (Vytis) in referen

ce to the November Uprising. When the January Uprising broke out, patriotic jewellery came to include new emblems, diversified colours, and enhanced symbolism. The production of patriotic jewellery came to a standstill during the two years from the fall of the uprising; however, it was not completely discontinued. Pieces of jewellery were made to order and in secret, usually with the use of the symbol of the Eagle against a black background. Most brooches, bracelets and rings were made of black-enamelled silver.

That situation changed in 1866, when an amnesty for mourners was declared in the territory of partitioned Poland under Russian rule, while Galicia, the territory under Austrian rule, which comprised Kraków, was granted autonomy. For the Poles living in partitioned Poland Galicia became the centre of their nation's life. Owing to a relative degree of freedom of assembly, Kraków hosted ceremonies on numerous occasions, such as the anniversaries of historic events, jubilee celebrations, and the funerals of eminent Poles. These events had the character of nationwide patriotic demonstrations, while their organization stimulated a demand for occasional patriotic jewellery that commemorated the anniversaries as well as the events themselves.